

Közösség, önvédelem, önkorlátozás – Az autoimmunitás és autoimmunizáció etiko-politiko-ontológikája I.²

Járvány után, közben és újabb járványok előtt, amikor az immunrendszer megerősítése egyéni védekezési mód, a közösségi vagy nyájimmunitás kialakulása és kialakítása pedig kormányzati stratégiai cél, istenkísértésnek tűnik *auto*-immunizáción elmélkedni, ami – eltérően attól, amit a kifejezés akár sugallhatna is – korántsem az immunrendszer önerőből történő megerősítését, épp ellenkezőleg, az önmaga ellen forduló, önmagától védő immuntevékenységet jelenti. Főleg ellenérzést vált ki az olyan beszéd, melyben az autoimmunitás fogalma nem csak leírón számba veszi a saját immunitással *szembeni* fellépés rendkívül összetett jelenségeit, hanem előírásként az autoimmunizáció folyamatának beindítását javasolja, nemegyszer egyenesen követeli.

Ahogy az azt Derrida kései, *politikai* esszéiben olvassuk.

Az autoimmunizáció Derridánál – a dekonstruktív elemző munka *pólisz*- és politikaformáló potenciálján túl – az újnak helyet adó, a másnak helyet teremtő és a másikat helytel kínáló *tényleges* politikai cselekvés elveként jelenik meg. Egy olyan politikában, mely mindig tekintettel van az etikára, még az előtt, hogy működésbe lépne a számító gondolkodás. S bár Derrida figyelmeztetése szerint a politikai döntéseknél mindig szem előtt kell tartanunk a feltétlen és a feltételes megkülönböztetését (a feltétlen elv a körülmények jelentette feltételek között mindenkor korlátozott formában juthat érvényre), ezt az etika területén nem érvényesíthetjük. A politika ismer taktikát és stratégiát, az etika azonban saját magát számolja fel, ha teret nyit a kalkuláló előretekintésnek, a számításnak. A morál kanti követelményét Derrida szemében a lévinas-i etika teljesíti; a viszonyt a másikkal morális értelemmel felruházni csak akkor lehet, ha a vele való találkozás jelenlétének feltétel nélküli elismerésével jár (ez a valódi találkozás feltétele is). A másik megjelenése és jelenléte feltétel nélküli követelést támaszt, melyre felelni is azt megelőzően kell, hogy működésbe lépjenek az önvédelmi rendszer mechanizmusai. Amennyiben pedig a feltételeket az immunológiai védelem szabja meg, az arcként megjelenő másik auto-immunizációt ír elő (és visz végbe), és az erőtlenségben megmutatkozó erőre apellál.

De van-e bármi köze is a kétféle autoimmunizációnak egymáshoz?

Könnyű lenne elintézni a kérdést annyival, hogy a fogalom az etika és a politika területén *csu-*

¹ <https://doi.org/10.24361/Performa.2022.13.3>

² A „Biopoétika a 20-21. századi magyar irodalomban” NKFIH projekt (132113) keretében 2022. június 16-17-én megtartott Járvány és közösség – biopolitikai perspektívák című konferencián elhangzott előadás írott változatának első része.

pán metaforikusan értendő, a kulturális, társadalmi és politikai létszférába lépve máris magunk mögött hagytuk a biológikumot. De a(z) egyébként mindkét irányú) „metaforikus” jelentésátvitel lehetőségét éppen az adja, amit a „csupán metaforikus értelem” kifejezéssel hátrítani szeretnénk: az (auto)immunitás fogalmának és jelenségének társadalmi-politikai értelme nem esetlegesen (történelmi genealógiával) kapcsolódik a biológiai értelméhez, és nem is választható le erről, ahogyan a társadalom sem a biológiai alapjairól, még akkor sem, ha biosz és biológikum további dekonstrukcióra szorulnak.

A társadalmi világ biológiai beágyazottsága kivált feltűnővé válik egy járvány során. A mostani járvány is a biológiai alapokat támadva érte el a társadalmi intézményt és a politikai berendezkedést. A civilizatorikus protézisekkel megtámogatott és védelmi diszpozitívummal biztosított társadalmi alrendszerek természeti-biológiai kihívásokkal szembesültek (eleve ezek „kezelésére” jöttek létre), a járványügyi intézkedések pedig szükségképpen a biopolitikai diszpozitívum révén és logikája szerint jutottak érvényre. S bár a döntések és válaszingtezkedések a közegészségügy társadalmi-politikai intézményrendjének közvetítésével voltak csak képesek lehatolni a biológiai alapokig, úgy érhették el ezeket, ha egyúttal a teljes társadalmi rendszert és az alrendszereit *alárendelik* a biológiai kihívás sajátosságainak. Miközben általában joggal hangsúlyozzuk, hogy a társadalmi alrendszerek törvényszerűségei és működési szabályai lényegileg különböznek a biológiai alapok jellegzetességeitől, most mégiscsak az történt, hogy a biológia kihívások egyik pillanatról a másikra radikálisan módosították a társadalmi szabályokat, és a biopolitikai intézkedésekben a társadalmi-politikai rendre háttérbe szorult a biológiai javára. A puszta élet (*dzoé*) megmentése nemcsak a társadalmi szokásokra épülő életrendünket (*biosz*) vagy a politikai jogainkat sorolta maga mögé, de még a biopolitikai intézmények policy-jét is felülírta. A társadalmi-politikai védekezőrendszer önmagában csak áttételesen és negatívan nyújtott védelmet (a szankcionált korlátozás vagy a fegyelmezett önkorlátozás intézményeiben), a védekezés, társadalmi szinten is egyéni biológiai védekezőrendszerek (a beteg és a kontaktszemélyek, a beteg és a gyógyító személyek immunológiai diszpozitívumának) összeütközéseként és küzdelmeként zajlott. A biopolitikai törekvés a természetes átfertőződésen vagy védőoltáson alapuló nyájimmunitás elérésére sem tisztán társadalmi-politikai kontroll alatt álló jelenség, hanem a társadalmi intézményrendszerben nagyrészt kontrollálhatatlan biológiai folyamat, ami egyébként olyankor is zajlik, ha nem alakul ki epidémia vagy pandémia. Ilyenkor vagy elégségesnek mutatkoznak a meglévő, *proaktív* biopolitikai intézkedések (azaz jól működnek a közegészségügyi intézmények), vagy a betegség nem éri el a járvány szintjét, ami *reakcióra* ösztönözné a biopolitikai intézményeket, de ez talán ugyanaz.

Sok egyéb ok között, már csak ezért sem jelent kibúvót, ha az autoimmunitásnak a derridai politikafilozófia – s egy ennek is alapjában rejlő etika – kontextusában felbukkanó fogalmát *metaforikusan* értve leválasztjuk a biológiai jelentéséről. Noha politikafilozófiai értelemben valóban *nem* az egyéni vagy közösségi *biológiai* védekezőképesség gyengítését, hanem a társadalmi-politikai önvédelmi rendszerek

és mechanizmusok működési zavarait, felbolydulását, illetve autodekonstruktív felbolygatását jelöli. De ha még további magyarázatra lenne szükség, akkor azt mondanám: nemcsak azért nem jelent kibúvót a metaforikusság hangsúlyozása, mert bizonyos tekintetben csak metaforikus értelem létezik (az értelem maga szerkezetileg metafora), de azért sem, mert az *immunis* kifejezés történetileg már a biológiába is áttétel útján került, mégpedig jogi, vallási, vallásjogi, tehát éppen társadalmi-politikai kontextusból, melyben a „mentes”, „független”, illetve az „érintetlen”, „érinthetetlen” értelme gyökerezett meg. Ez a történetileg szentesített átvitel is számos kérdést vet fel azt illetően, hogy mennyire alkalmazható a fogalom *ebben az értelemben* a biológiai immunológia területén. Milyen értelemben, vagy hányszoros áttételen keresztül tekintjük metaforikusnak Derrida politikai gondolkodásában?

De miért nem rögzítjük egyszerűen az autoimmunitás Derrida által használt fogalmának jelentését – elszakítva *egyéb* genealogikusan megképződött konnotációitól – csupán a politikum vagy a közösség területén, és rendeljük hozzá azokhoz a kortárs jelenségekhez, melyeket ezzel értelmez? Ezt nemcsak azért nem tehetjük meg, mert a fogalom kontextuális-genealogikus vándorlásainak vázlatos bemutatásán túl, maga Derrida is támaszkodik az egyéb, köztük orvosbiológiai konnotációira is, hanem azért sem, mert a bevezetése során egyértelműen a biológiai értelméből indul ki, és rendre visszautal erre, ha a politikai értelmét igyekszik megvilágítani. S ez akkor is így van, ha egyes helyeken óva int attól, hogy az orvosbiológiai értelmet magától értődn terjesszük ki a politika szférájára.

Mindent egybevetve, úgy tűnik, az autoimmunitás fogalma olyan értelemtartalommal rendelkezik, amely lehetővé teszi a kontextuális vándorlását, a biológiai és a társadalmi jelentésének megképződését, ami azzal a dilemmával is szembesít, hogy a társadalmi létszféra elválaszthatatlanul egybefonódik-e a biológiaival. Még erősebben fogva tart ez a dilemma, ha a különböző kontextusokban nemcsak közös jelentésekre vagy értelemtartalmakra bukkanunk, hanem egy transzkontextuális fenomen- és értelemstruktúrát vagy *logikát* látunk kirajzolódni. Ha azt kell gondolnunk, hogy a társadalmi jelenségekben a biológiai jelenségekkel közös mintázat, ez esetben a(z auto)immunitás fenomenális struktúrája vagy logikai mintázata ismétlődik.³ És amennyire a történeti tapasztalataink alapján joggal vetjük el egy biológista társadalomfelfogás lehetőségét, ismerve milyen társadalmi-politikai nézetek következnek abból, ha a társadalmat a biológiai alapozzuk vagy redukáljuk, épp annyira azt is beláthatjuk, mennyire értelmetlen lenne leválasztani a társadalmi létet a biológiai alapjairól, nem felismerve benne az élő társulások szerveződésének mintázatait, ahol is az immunológia és autoimmunológia megszerveződése és működése egyszerre produktuma és feltétele az ilyen szerveződéseknek.

Ha a „metaforikus értelem” kitételétől azt reméljük tehát, hogy a fogalom a társadalmi térben alkalmazva leveti biológiai értelmét, tévedünk. Ezért válhatott kérdésessé, hogy mennyiben helyes, jogosult és problémamentes a biológiai értelem pusztán „alkalmazása” a társadalmi-politikai szférára, vagy

³ Az autoimmunitás Derrida gondolkodásában nem egyszerűen egy transzkontextuális fogalom, hanem ontológiai princípium, létszervező mozgás.

ahogy Derrida fogalmaz, „korlátlan, határtalan kiterjesztése” általában az életre; ami jól mutatja, hogy maga is problémát látott ebben, mivel a korlátlan kiterjesztés nyit átjárót a több értelemben érthető élet és a politika, így a biologikum és a politikum között, ahogyan fizikai világ és élővilág, vagy természet és társadalom között is. A derridai fogalomhasználatot elemző kritikák is döntően arra törekszenek, hogy kimutassák: az immunitás és autoimmunitás részletgazdag biológiai és orvostudományi leírásai nem minden esetben, nem maradéktalanul, vagy csak erősen reduktív módon vihetők át azokra a politikai esetekre, amelyek elemzésében Derridánál felbukkannak, alkalmazásuk pedig nemegyszer egyenesen inadekvátnak tűnik.

A kritikai észrevételek közül azt emelem most ki, mely szerint különösen az ébreszt komoly kétségeket, ha az autoimmunizáció a már említett előíró követelményként a politikai cselekvés elvévé válik, azt sugallva, hogy a társadalmi test analóg a biológiai testtel (egyáltalán létezik társadalmi test, amely ráadásul ugyanazokkal a jellegzetességekkel bír, mint a biológiai test, pl. lehet egészséges és beteg, tiszta és tisztátalan, megfertőződhet, paraziták lephetik el; és máris sorakoznak a metaforikus jelentésátvitel húsbavágó politikai következményei). Tímár Andrea itt ragadja meg a kérdést. Meggyőzően mutatja ki, hogy Derrida érveléseiben nem elég figyelmes az immunvédelem általános biológiai működésének szabályaira, amennyiben az autoimmun folyamatot egy valóban létező esetre – jelesül az AIDS-re – redukálja, majd teszi ezt általános értelmezéssé. De a legaggasztóbbnak azt látja, hogy az autoimmunitás biológiai jelentésének és jelenségének mégoly metaforikus kiterjesztése a társadalmi, politikai-etikai szférára, a demokrácia és a terrorizmus jelenségeire *ab ovo* elfogadhatatlan, mert ha reflektálatlan előfeltevésként analógiát teremtünk a társadalmi test és a biológiai test között, az a következményeit tekintve a legrosszabb hagyományokhoz vezet el.⁴

Derrida tisztában van vele, „milyen szakadékok által tagolt tájéakra vágyakozik”,⁵ amikor a – még ezeket a dilemmákat is sokszorosán felülmúló – nehézségek ellenére centrális és teherhordó szerepet ruház az autoimmunitás fogalmára. Jól érzékelhető nála is, hogy legalább annyi problémát vet fel, mint amennyit megérteni segít. Hogy könnyebb legyen a politikafilozófiai kontextusokban felbukkanó fogalomértelmeket, a fogalom jelentéseit és értékeit megragadni, áthidaló megoldáshoz folyamodom.

Autoimmunizáció és dekonstrukció

Első lépésben azzal hidalom át a fentebbi nehézségeket, hogy rámutatok: Derrida *operatív foga-*

⁴ Timár Andrea: Derrida and the Immune System. 2015. <http://etal.hu/en/archive/terrorism-and-aesthetics-2015/derrida-and-the-immune-system>

⁵ Jacques Derrida: Az eljövendő felvilágosodás „világa” (kivétel, számítás és szuverenitás). In: Uő: *Bitangok*. Budapest, L'Harmattan, 2015. 135.

lomként használja az autoimmunitás fogalmát.⁶ Nem tárgyi meghatározatlansága miatt nevezem operatív fogalomnak, hanem mert rendkívül összetett jelentésdimenziók nyílnak meg benne. Eleve olyan értelemstruktúrával rendelkezik, amely állandó belső mozgalmassága miatt – bár nem egyszer még referenciális vonatkozását illetően is bizonytalanságban hagyja az olvasót – mindenképpen rögzíthetlenné teszi a referenciális értékét. A szemantikai turbulencia megegyezik az élő szerveződésben zajló turbulens folyamatokkal, és az autoimmunitás fogalmilag és fenomenálisan is egyszerre mutatkozik önpusztításnak és önvédelemnek, olyasformán azonban, hogy a sikeres immunológiai önpusztítás – paradox módon – az önvédelem megerősödését, a sikertelen autoimmunizáció az önvédelem gyengülését eredményezi, de ezt is – paradox módon – úgy, hogy közben teljes erővel zajlik és a végletekig, az önpusztításig felfokozódik a védekezés. Lehet tehát definiálni és konkrét jelenségeken még referenciálisan rögzíteni is, mégis operatívnak tartom a fogalmat, mivel Derrida a szemantikai többrétegűségét kiaknázva, változatos és nem egyöntetű jelenségek egybegyűjtésére használja, s még inkább, mivel a szemantikai turbulencia keltette erőhatásokat kihasználva műveleti beavatkozásokat, operációkat hajt végre általa „diszkurzív és nem-diszkurzív mezőkön”, hogy felbolygassa azokat. Ezek a mezők pedig a teljes hagyományunkat magukba foglalják. Az operatív eljárások végső soron a gondolkodásunk és a világban létezésünk alapjaiig és talán még azon is túl hatolnak. Ezáltal azonban az operációt vezérlő fogalmak nem tárgyilag rögzülnek, hanem azáltal tesznek szert újabb jelentésekre, hogy milyen újabb területeket tárnak fel. Ennyiben az autoimmunitás operatív fogalma olyan tartalmakat nyer az elemzések révén, amelyeket klasszikus elnevezéssel onto-lógiai, (bio-etiko-politiko-episztemo-ontológiai) tartalmaknak nevezhetünk.

Derrida az autoimmunitás (fogalmának) értelmeivel vagy jelentéseivel úgy operál, hogy az autoimmunitás és még inkább az autoimmunizáció (jelenségének) *logikáját* hozza működésbe, s ezt egy általános létlogikaként mutatja be. Előjáróban azt az állítást fogalmazom meg, hogy az autoimmunizáció logikája végső soron az élet logikája, az életszerveződésnek a puszta életen túlra is kiterjeszhető logikája. Nem a Derrida által a szemináriumán hosszasan kritizált Jacob-féle, az öröklődés matematikai-kibernetikai logikája, hanem az ezt – és az ezzel rokon, mindenféle számoló és számító logikát – felforgató életlogika. Egy másmilyen, a kiszámíthatatlannal nem számoló, hanem számot vető életlogika egy másmilyen élet ígéretével. Ezért lesz centrális a kései gondolkodásában az autoimmunitás és autoimmunizáció, melyek, ha nem is szinonimái, legalábbis értelmező fogalmi a dekonstrukciónak. Az egyszerre transzkontextuális és mindenkor konkretizálható (auto)dekonstruktív (ön)kritika leíró megnevezései, elméleti és gyakorlati – morális és politikai – cselekvések iránymutatói.

Az autoimmunitás kategóriáját könnyen be tudnám illeszteni a double

⁶ Megtoldva azzal a kiegészítéssel, hogy az autoimmunitás gondolata és logikája a dekonstrukció tevékenységében mindenkor megnyíló etiko-politikai dimenzióban egyébként már a fogalom felbukkanása előtt, mindig is *működött*.

bindról és az aporiáról szóló régebbi diskurzusokba, jóllehet aporia, double bind és autoimmun folyamat nem egyszerűen csak szinonimák; ami közös bennük [...], az több mint csupán egy belső ellentmondás; áthatja őket az eldönthetlenség is, egy nem-dialektizálható külső belső antinómia, mely kikényszeríti, ugyanakkor azzal is fenyeget, hogy megbénítja az elvágólagos döntés eseményét.⁷

A döntés – Derrida szóhasználatában a nevéhez méltó döntés, röviden a tulajdonképpeni cselekvés – mindenkor elvágólagos (décision, décisif), és mindenkor csak olyan helyzetben történik, amikor nincs előre kijelölt iránya. Nem írja elő előzetes tudás, program, egyértelmű törvény. A beprogramozott, reflexszerű cselekvést csak látszólag előzi meg döntés, mert evidensnek tekintett megkülönböztetések rendszerében nincs valódi választás, így nem történik döntés sem. Ami nem jelenti azt, hogy nem teszünk semmit, vagy nem történik semmi; és nem minősíti a cselekedetet sem, az ettől még lehet helyes, jó, bevett értelemben morális is. A beprogramozott döntés és cselekvés mindenekelőtt *a másnak és az újnak* – a még soha nem látott és az előre nem látható érkezőnek és érkezésének – elvben kiszámíthatatlan, per definitionem, csakis megtapasztalható *lehetőségét korlátozza*, mely fenyegető voltán túl, újra rendezhetné azt a bevett szokás- és tudásrendet, ami a programozott döntéseket előírja. Derrida ehhez az új helyzethez illeszti a felelősség kérdését, az előbbiben nincs miért felelősséget vállalni, felelni, áldozatot hozni a hűség nevében. Ilyenkor a hűség az átvett hagyomány megőrzésére és továbbadására korlátozódik, az erre irányuló körültekintő odafigyelés elfordul a más(ik)től.

A döntésben mindig szó van az önmagáról, vagy az önmagáról van szó: önaffirmációról, önmagának való megfelelésről, az önmaga tovább éléséről, megmentéséről, megvédéséről, intaktságáról, érintetlenségéről, egészségéről. De kérdő módban: a döntés és a felelősség önmeg hasonlottságban ér el vagy ebbe sodor bennünket. Az eldönthetetlenhez hasonlóan az autoimmunizációt is belső ellentmondás feszíti – az aporia, ami csak „döntésre” vár a következő: az önvédelem biztosítása az önmaga további fenntartása érdekében önmaga ellen forduló, önpusztító beavatkozásokat kényszerít ki. Jól láthatóan az *auto-immunológia lehetőségfeltételei az immunológia produktumai*, amik egyúttal a dekonstrukció támadáspontjai: az önmaga és a más(ik), a saját és az idegen, a belső és a külső, a tiszta/érintetlen/ép és a tisztátalan/fertőzött/beteg, a tulajdonképpeni és nem-tulajdonképpeni, az ellenség és barát, a kórokozó, a vírus, a parazita, akárcsak a védekezés és a támadás, vagy az aktivitás és a passzivitás, a szubjektív és objektív, stb. mindenkor valamiképpen megnyugtató megkülönböztetései és biztonságot adó, értékelő elrendezései. Kitüntetetten pedig az értékelő elrendezésre – minden törvény előtt vagy fölött, vagy a felfüggesztett jogon kívül – jogot formáló, az öntételezés jogát megformáló, s ekként az önmagaság

⁷ Jacques Derrida: *Bitangok*. Budapest, L'Harmattan, 2015. 50.

legmagasabb formáját megvalósító szuverén.

Amikor a dekonstrukció a jól elrendezett tudás, a hagyomány közegében és ellenében nemcsak jogot formál rá, de követelménnyé teszi a fennmaradás valójában mindenkor működő zálogaként, esélyeként és reményeként a dekonstruktív-autoimmun kritikát, maga is szuverénként jár el. De az előbbitől *eltérő* értelemben, egy másféle szuverenitásként, aminek elgondolása, megtapasztalása és érvényesítése a dekonstrukció egyik lényegi törekvése. Ehhez pedig pontosan olyan autoimmun mozgás vezet el, amely lerombolja a magát bebiztosító és osztatlan szuverenitást, és a „képes vagyok rá”, a „megtehetem”, a „hatalmamban áll” szabadsága – vagyis a másikkal való szabad, ám hatalmi, így önkényes rendelkezés – helyett a más és a másik előtti határtalan megnyílás szabadságába helyezi magát.

Az autoimmunitás és autoimmunizáció jelentés- és értékbeli fodrozódása hullámokat vet, amikor a hol leíró, hol előíró használatuk révén egyes helyeken valamiféle perverziót tesznek feltűnővé, máshol pedig „a nevéhez méltó”, a feltétlennek és lehetetlennek teret nyitó és helyt adó feltételként jelentkeznek be (nem kizárva, hogy ez maga is pervez effektusokkal teremthető meg). Bár ezeket a használati értékkülönbségeket valamilyen szinten jelzi az autoimmunitás és az autoimmunizáció alakok megkülönböztetése, nem ilyen egyértelmű a helyzet: az (auto)immunológiai folyamatok nem engedik magukat sem mozdulatlaná merevítve, sem lineáris kibontakozásban leírni. Megkülönböztethetetlenül fonódnak egymásba bennük – nem egyszer egymásba átalakulva – védekező és támadó, építő és romboló mozgások és állapotok; a saját idegennek mutatkozik, az idegen sajátta lesz, az okok valójában máris következmények, stb.

Autoimmunitás és autoimmunizáció a demokráciában

Derrida *politikai* elemzéseiben az autoimmunitás és az autoimmunizáció logikája a demokráciáról, kitüntetetten pedig az eljövendő demokráciáról való gondolkodást szervezi. Az *autoimmunitás* elemző-leíró használatban bukkan fel, s olyan kortárs jelenségek értelmezéséhez kötődik, mint az algériai demokratizálódási folyamatok többszöri perverszálódása, vagy a(z amerikai) demokráciának a szeptember 11-éhez (a terrortámadáshoz, majd a terrorizmus elleni harc meghirdetéséhez és az ehhez kapcsolódó intézkedésekhez) vezető belső meghasonlásai. A történeti példák arra mutatnak rá, hogy a perverzió a demokrácia benső lényegéhez tartozik, ami miatt „mindig is nehéz volt szigorúan elválasztani egymástól a demokrácia jótéteményeit és káros hatásait.”⁸ Ha ehhez hozzávesszük, hogy a demokrácia az a berendezkedés, ahol nemcsak zajlanak autoimmun folyamatok, de valójában ez – az önmagának önma-ga, vagyis a fogalma által előírt kritikája és folytonos tökéletesítése – nyitja meg és adja azt a *teret, amit*

⁸ Derrida: *Bitangok*. 36.

demokráciának nevezünk, akkor a demokrácia jótéteményei és káros hatásai valójában a jó és a rossz autoimmun folyamatokkal esnek egybe.

Az első példában egy erőszakos – máris autoimmun – demokratizálási folyamatról (a demokratikus francia Algéria kialakításáról), majd a demokráciával együtt járó autoimmun lehetőségről és ennek szintén autoimmun (öngyilkos) visszavételéről esik szó: a demokratikus választásokat azért szakították félbe, mert – élve a demokrácia nyújtotta lehetőségekkel – olyan erők kerültek volna hatalomra, akik vesztélyt jelentettek a demokráciára. Értjük máris, hogy ez korántsem egyedi példa. Kiegészíthető egyéb történeti példákkal, ahogyan a *Bitangokban* is történik, és vonatkoztatható általánosabb vagy aktuálisan zajló folyamatokra, mindenekelőtt a demokratikus úton hatalomra kerülő és kiépülő oligarchikus, diktatórikus, autokratikus rendszerekre, melyek a demokratikus *eljárásokat* önkényes uralmuk igazolására, mások szabadságának (életlehetőségeinek) korlátozására, a demokratikus *procedúrák* működtetése révén legitimált hatalmukat pedig az önkorlátozó mechanizmusok felszámolására használják. Ahogyan a kortárs populista hatalmaknál megfigyelhetjük.⁹ Ilyenkor a demokrácia valójában saját eszközei révén számolja fel saját elveit és az azokat megtestesítő intézményeket, vagy ha fel nem is számolja, egy nem-demokratikus hatalom perverz módon működteti tovább a maga igényeinek megfelelően. A demokratikus eljárások biztosította legitimáció mindent elfed, a kritikák erejüket veszítik, a „vita” süketek párbeszédévé alakul, s helyét a hatalmat igazoló propaganda veszi át. Különösen figyelmeztető lehet erőszakos *demokratizálási* törekvések, az ezekkel szembeni ellenállások megértése, az eljövendő demokrácia ígérete, vágya és reménye kapcsán:

A demokrácia autoimmun pervertálódásának lehetőségére példák egész sorát tudjuk felmutatni Algériában: a gyarmatosítás és a gyarmati sorból való felszabadulás egyaránt olyan autoimmun élmény volt, mely egy kultúra vagy egy politikai nyelv erőszakos elterjesztésétől valamiféle görög-európai politikai ideállal való azonosulást remélt (a gyarmatosítás korában ilyen ideál volt a forradalom utáni alkotmányos monarchia, a dekolonizáció idején pedig a francia, majd az algír köztársaság és demokrácia), ám mindez a demokráciának épp az ellenkezőjét produkálta (Francia Algériát), hogy aztán az egész folyamat polgárháborúba torkolljon, ami valójában függetlenségi háború volt, melyet ráadásul a gyarmati hatalomtól örökölt ideálok nevében vívtak; ezek után az új hatalom maga kényszerült

⁹ Amiből az is látszik, hogy a demokrácia-felfogásuk ezeknek a rendszereknek – s ebben részben osztoznak a liberális demokráciákkal, ami miatt még ellenállóbbak a belső kritikával szemben – alapvetően a procedurális szemléletre épül. Kitüntetett jellemzője ennek, hogy a politikai hatalom terétől – a személyes jogok biztosítására hivatkozva – távol tartják az értékvitákat és nem támogatják az értékalapú vagy értékközpontú – szerintük *ab ovo* ideologikus – berendezkedés és kormányzás gondolatát. Lásd ehhez C. Castoriadis: La démocratie comme régime et comme procédure. In: Uő: *La montée de l'insignifiance. Les carrefours du labyrinthe IV*. Paris, Seuil, 1996. 221–241.

arra, hogy a folyamatban lévő demokratizálódást megakassza: félbe kellett szakítania a normális választási folyamatot, hogy megvédje a demokráciát a demokrácia esküdt ellenségeitől. Hogy ellenállóvá tegye és megvédje magát a (külső vagy a belső) agresszortól, a demokrácia tehát a harc vonal mindkét oldalán kitermelte a maga ellenségeit, és szemlátomást nem maradt más választása, mint a gyilkolás vagy az öngyilkosság; a gyilkosság azonban rögtön öngyilkosságba fordult, és az öngyilkosság, mint mindig, most is hagyta magát gyilkosként tolmácsolni.¹⁰

A másik példát az amerikai demokrácia 2001. szeptember 11. körül kibontakozó autoimmun folyamatainak értelmezése nyújtja. Szintén többszörös autoimmun és a szó szoros értelmében vett öngyilkos folyamatok következtek előbb a demokráciából, majd a terrortámadás után a demokratikus szabadságjogok korlátozásával a demokráciára nézve; a „gonosz tengelye” ellen meghirdetett háború pedig – ami a traumát a múltból a jövőbe helyezve át, az állandó fenyegetettséggel valójában az önmagához mindig csak úton lévő demokrácia számára – a legrosszabbat hozta el: felszámolta az új, a más ígéretét, a reménnyel és bizalommal fogadható jövőt, a demokrácia ígéretét. A gonosz ellen vívott háborút ugyanakkor a „demokratizálási” törekvések kiterjesztésének tartották (ideológiai háttérként), melynek autoimmun voltát nem csak elvben, de többek között az előbb említett algériai példa kapcsán is láttuk, ahogyan látjuk a következményeit is pl. az arab tavasznak:

Vajon az algériai példa után van-e látványosabban autoimmun folyamat, mint amit az ún. „szeptember 11” hatásai előidéztek (az Egyesült Államokban és egyébként másutt is)? Hogy a számos egyéb közül most csak egyetlen szálát kövessünk szeptember 11-ének elgondolásában: adott egy amerikai adminisztráció, amelyik potenciális követőivel Európában és másutt a világon hadat üzen a „gonosz tengelyének”, a szabadság ellenségeinek és a demokrácia gyilkosainak, és miközben elkerülhetetlenül és eltagadhatatlanul arra kényszerül, hogy saját országában korlátozza a demokratikusnak mondott szabadságokat vagy a jogok gyakorlását, a rendőri nyomozó hatóság hatalmát stb. kiterjeszti anélkül, hogy bárki is, bármelyik demokrácia is komolyan szembeszállhatna ezzel [...]. A demokráciának, hogy megvédje magát a fenyegetéseiktől, hasonlóvá kell lennie hozzájuk, korrumpálódnia kell, és önmagát kell fenyegetnie.

¹⁰ Derrida: *Bitangok*. 49–50.

S viszont, vagy, ha lehet így mondani, visszavágásként elmondhatjuk: csak mert demokratikus kultúrában és bőven demokratikus jogrend szerint él, azért tudott az Egyesült Államok megnyílni, és azért tudta feltárni a legnagyobb sebezhetőségét bevándorlók, például pilótainasok, tapasztalt öngyilkos „terroristák” előtt, akik, mielőtt a többiek és önmaguk ellen fordították volna repülő bombáikat, és ledobták volna őket rázuhanva a WTC két tornyára, talán az állítólag előreláthatatlan és halasztást nem tűrő eseménnyel szemben egyszerre gyanútlan és előrelátó Adminisztráció bejegyzése mellett, a CIA és az FBI támogatásával az Egyesült Államok szuverén területén gyakorlatoztak. A „terroristák” nemegyszer amerikai állampolgárok, és egyesek számára talán a szeptember 11-eiek ténylegesen azok is voltak; legalábbis amerikai állampolgárok segítették őket, amerikai repülőgépeket loptak el, amerikai repülőkön repültek, amerikai repterektől szálltak fel.¹¹

Ezekben az esetekben a pervertálódást, korrumpálódást eredményező autoimmun folyamatokra mint a demokrácia *konstatálható* tényeseményeire és részben „rossz” produktumaira mutatunk rá leíró módon. A demokrácia autoimmun (jelenségeket produkál), amennyiben a szabadság és önnön elveinek érvényesítése során saját maga gyengüléséhez, meghasonláshoz vezet(het). Ezek még pontosabban annak a belső meghasonlottságnak a következményei, melyet Derrida *a demokrácia fogalmának* szívében tátongó szemantikai úrként ír le. A pontos meghatározás hiánya nemcsak az önmeghatározás bizonytalanságával jár együtt, de a fogalmának egyértelműen megfelelő berendezkedés hiányával is. Ráadásul bármiféle demokratikus berendezkedés lehetetlennek bizonyul, amennyiben az *igazi demokrácia* ideája a – szükségképpen egyetlen és oszthatatlan – szuverenitást számolja fel, miközben *politikai berendezkedésként* soha nem nélkülözheti azt; ezért rendre elbizonytalanodik a maga szuverenitálásában is. A magával szemben támasztott követelményei további feloldhatatlan ellentmondást rejtenek; eleve kódolt autoimmun folyamatot indít el, hogy egyszerre kellene biztosítania mindenki szabadságát és mindenki egyenlőségét. Azok (szabadsága) ellen ugyanis fel kell lépnie (a sajátjai szabadságának korlátozásával, egyben önmagát szuverén módon korlátozva határtalanságában és feltétlenségében, vagyis szuverenitálásában), akik a demokrácia biztosította lehetőségeket (mindenki egyenlőségét) arra használják, hogy lerombolják a demokráciát: megszüntessék mások szabadságát, és egyed- (vagy inkább privát, mert nem csak a hatalom kisajátításával, hanem egyenesen a magánosításával kiépült) uralmuk alá hajtva, ne ismerjék el egyenlőségüket. Vagyis azok ellen a belső ellenségek ellen, akik mindeközben sajátjai (a

¹¹ Derrida: *Bitangok*. 55–56.

demokrácia gyermekei), és ekként támadnak a sajátjuk ellen (lesznek a demokrácia ellenségeivé).

Látjuk, többszörös, egyszerre kártékony és jótékony autoimmun folyamatok ezek, amelyek lefutnak maguktól, ám egyes pillanatokban megjelenik és követelménnyé válik – aktív beavatkozásként – az autoimmunizáció. Ezekben a példákban leginkább elhárító mechanizmusként, egy még nagyobb rosszat elhárító rosszként. De látunk majd más példát is, ahol egy nagyobb jó érdekében kívánatos végrehajtani.

Így vagy úgy, az *autoimmunizáció* valamiféle előrelátásról tanúskodik: ez lehet egy konkrét veszély elhárítása (például az algériai választások leállításának esetén), vagy egyfajta mindent megelőző készenlét, mely biztosítja, hogy bizonyos egzisztenciális és társadalmi-kulturális változások, egyáltalán a nevéhez méltó események megtörténhessenek, éppen azért, hogy az autoimmunitás *logikája érvényre jut*. S ha az érvényesülése nem is, az érvényesülésének *szükségessége* előrelátható, tervezett vagy akart lehet, amennyiben elmaradása beláthatóan elégedetlenné tesz az igazán vágyott vagy akart céllal szemben. Egyes esetei nem különböznek például a választások leállításától, ami előrelátható következményeket hárít el, előre meghatározott cselekvési szabályok alapján, melyek a sikerességéért feltételként kezeskednek.

Vagyis a demokrácia nemcsak alapvetően autoimmun (beépített önkorlátozó mechanizmusok révén bontakozik ki), hanem folyamatosan autoimmunizálja is magát, mert lényegi eleme az öntökéletesedését szolgáló önkritika. Ideájánál fogva nyitott a másra, kész(en kell állnia) arra, hogy a más ne csak mint eleve ismert és kiszámított (fel- és megbélyegzett) más(ika)t a *helyére tegye*, de arra is, hogy a meghatározatlan (a mindenki egyetemessé tett), s ekként kiszámíthatatlan más(ika)t *helyel kínálja*. A mással, másikkal való találkozás eseménye, a nevéhez méltó esemény viszont nem kényszeríthető ki pusztán garantált eljárásokkal történő autoimmunizáció, önkorlátozás révén, még ha ezek feltételül szolgálnak is. Ebben az értelemben már nem performatív törekvésben, hanem „metaperformatív” *lenni-hagyásban* jut érvényre. Ilyen, auto-dekonstruktív módon „létre hívott” és lenni (érvényesülni)-hagyott feltétel az autoimmunizáció például a vendégbarátság esetében, a mással, a másikkal való találkozás lehetőségének biztosításában, az előre rendelkező szuverenitás felszámolásában stb. Mindez a demokrácia igazi eszméjében rejlő *feltétel nélküli* követelmény. Ezért a mindenkori tényleges „állapotában” önmagával soha nem azonos, szuverenitásában elbizonytalanodott demokrácia, az auto-dekonstruktív önkritikát és a másik érkezése előtti korlátlan megnyílást követelménnyé emelve elvezet bennünket az eljövendő demokrácia eszméjéhez.

... az „eljövendő demokrácia” kifejezés számot vet annak az egyetlen rendszernek az abszolút történetiségével, amelyik magába fogadja, a fogalmában hordozza az autoimmunitásnak azt a formáját, amelyet az önkritikára és a tökéletesedésre való jognak nevezünk. A demokrácia az egyetlen rend-

szer, az egyetlen alkotmányos paradigma, amelyben elvileg rendelkezünk azzal a joggal, vagy jogot formálhatunk arra, hogy mindent nyilvánosan kritizáljunk, beleértve magának a demokráciának az eszméjét, a fogalmát, a történetét és a nevét is. Beleértve az alkotmányos paradigma eszméjét és a jog abszolút autoritását. Ez tehát az egyetlen, amely egyetemessé tehető, és ebből adódik az esélye és a törekenysége is. [...]

Mindez az eseménynek egy másmilyen elgondolását implikálja (mint ami egyedüli és egyetlen, előre nem látott, horizont nélküli, semmiféle ipszeitás és semmiféle konvencionális, tehát konszenzuson alapuló performativitás által sem uralható), amelyet egy „eljövendő” jelöl ki, amely, túl a jövőbelin (hiszen a demokrácia követelménye nem vár), annak eljövételét nevezi meg, ami megérkezik és aki megérkezik, tudniillik az érkezőnek az eljövételét, amelynek és akinek egy polgárosult, civilizált nemzetállam határán való betörését semmilyen feltételekhez kötött vendégbarátság sem kényszerülne és nem is tudná korlátozni.¹²

Nem közösségi szinten „kezdődik” és nem is csak közösségi szinten zajlik az autoimmunizáció. Hogy egyáltalán közösségi tapasztalattá váljon, ahhoz az egzisztenciális tapasztalati megélés szolgál alapul és példaként. Az etika nemcsak megelőzi a politikát, de a politikai mindenkor rátámaszkodik a közösség tagjainak egzisztenciális alapállására. Az etikai szubjektumok kiformálását a társadalmi-politikai erőter nemcsak befolyásolja, de igényli is. A közösségi jóllét kölcsönös és körkörös ráhatásban képződik az egyéni etikai szubjektum kiformálódásával, és szerencsés esetben mindig apellál is erre. A közösségi intézmények lehetőségteret nyitnak, melyben az egyéni törekvések hívják létre a faktuális közösségi létjellemzőket. Azonban az intézmények önmagukban üres formák, vagy a hagyomány révén a megszokásra záródó tehetetlen és kényszerítő keretek. Az egyéni törekvéseknek elengedhetetlen szerepük van abban, hogy újra valódi cselekvési lehetőségtérre nyissák ki és eleven tartalommal töltsék meg a holtta dermedt formákat, melyek mindazonáltal a jólismertség és a magától értetődőség biztonságát kínálják az egyén számára. Az egyén által vágyott más és új nem önmagában rejt kockázatot és veszélyt. A kockázatot a szubjektum önmagában éli meg, amikor kilép a megszokott keretektől, megnyílik, és ezáltal sebezhetővé teszi magát, ami feltételként „megelőzi” a más és új eléréését.

Ahhoz, hogy egy nevéhez méltó esemény megtörténjék, egy minden uralmon túli passzivitást kell elérnie. Egy védtelen gyengeséget, abszolút

¹² Derrida: *Bitangok*. 107.

immunitás és biztosíték nélküli sebezhetőséget kell megérintenie, véges-ségében és nem horizontális módon, ott, ahol még nem, vagy már nem lehetséges szembenézni vagy szembeszállni a más(ik) kiszámíthatatlanságával.¹³

Ez a feltétlenné fokozott autoimmunizáció lehetőséget teremt, vagy teret nyit, helyt ad (magából, a magáéból) az érkező más(ik)nak, ahelyett, hogy az ismeretlensége okán kiszámíthatatlan és mindenkor fenyegető más(ika)t lökné ki magából, pusztítaná el magán kívül, sebezhetővé (egyáltalán érinthetővé) teszi magát. Az ismeretlen és a kiszámíthatatlan csak áttételesen vonatkozik a más(ik)ra, elsősorban az önmagát jellemzi, hiszen a más ehhez képest, hozzá viszonyítva és általa meghatározottan más. A más az, amit vagy akit az önmaga szükségképpen képtelen az előzetes ismeretei, az erre támaszkodó előre-mutató számításai által uralni (megnyugtatóan helyre tenni mint idegent, külsőt, ellenséget stb.). Csak-hogy az a mindenkor aktuális önmaga, előzetes tudásként és számítási algoritmusként „tartalmazza” a korábbi, elsőre ugyanilyen fenyegető mással/másikkal való találkozás emlékét (ő maga ennek mementója), s hogy most ismét találkozhat az ismeretlennel (maga a találkozás nem, legfeljebb az érkező egyszeri és kivételes), arra utal, hogy már számtalanszor sikeresen alakult a sokkhatás „kezelése”: a sajátot védő önmaga ilyen találkozásokban konstituálódik és konstituálja magát rendre és állandóan újra, ez maga a léte, a fennállása mint fennmaradás, túlélés. Ha mindezt egybevetjük, értelmesnek tűnik az a megállapítás, hogy az önmaga igazi belső ellensége önnön beszűkülése, a sajátba zárkózó, ezért a külső kihívásokra reagálni képtelen, statikus védelmi rendszere. Pontosabban egy *olyan* védelmi rendszer, amelyet a külsőre való hivatkozással, még a sajáttól is függetlennek gondolunk. Márpedig a saját és az idegen „között”, mindkettő megképződésének terepén, a megkülönböztetés nélküli más jelenik meg. Egy ilyen védelmi rendszer konzerválására irányuló törekvés szemben áll az önmagért való szerveződés fennmaradásának logikájával, amibe beletartozik a nyitottság és a sebezhetőség kockázatának vállalása.

Ebben a tekintetben az autoimmunitás nem valamilyen abszolút rossz. Lehetővé teszi, hogy kiálljunk a más(ik) elé, hogy megnyíljunk arra, ami vagy aki jön – s mint ilyen szükségképpen megmarad kiszámíthatatlannak. Autoimmunitás nélkül, tehát a teljes immunitás birtokában, semmi nem történne többé. Autoimmunitás nélkül, abszolút védelem mellett, soha semmi nem történne. Nem várnánk többé, nem várnánk többé, nem várnánk többé egymásra, sem pedig valamilyen eseményre.¹⁴

Ha politikai szintre vihető az immunológiai-autoimmunológiai szerveződés logikája, arról biztosan meggyőzhet, hogy minden olyan politikai törekvés szembe megy az életlogikával (a túlélés logikájával), amelyik visszariad a sokkszerűen jelentkező külső kihívásoktól, és az ezekkel már eleve meg**bírkózni képtelen** védelmi rendszer megerősítésével, önmaga belső elszigetelésével válaszol. Eljártssza

¹³ Derrida: Az eljövendő felvilágosodás „világa” (kivétel, számítás és szuverenitás). In: Uő: *Bitangok*. 178.

¹⁴ Derrida: *Az eljövendő felvilágosodás „világa”*. 178.

annak esélyét és lehetőségét, hogy kialakuljanak, éppen a védelmi rendszer belső önkorrrekciója révén, a megváltozott körülményekkel szemben edzett védekező mechanizmusok. Az a politikai hatalom, amelyik ezt gátolja, nagyobb kárt okoz a társadalomban, mint amekkorát állítólag elhárít. Egy megmerevedett védelmi rendszert (falat, kerítést, alaptörvényt, privilégiumokat, státuszokat és struktúrákat) sokáig fenn lehet tartani állami vagy politikai eszközökkel, de a soha nem szűnő és soha nem látott sokkhatások felkészületlenül találják majd a társadalmat, amely „kiszervezte” az önvédelmét, vagy csupán egy kiépült védelmi rendszer konzerválására törekszik.

Irodalomjegyzék

CASTORIADIS, Cornelius: La démocratie comme régime et comme procédure. In: Uő: *La montée de l'insignifiance. Les carrefours du labyrinthe IV*. Paris, Seuil, 1996. 221–241.

DERRIDA, Jacques: *Bitangok*. Budapest, L'Harmattan, 2015.

DERRIDA, Jacques: Az eljövendő felvilágosodás „világa” (kivétel, számítás és szuverenitás). In: Uő: *Bitangok*. Budapest, L'Harmattan, 2015.

TIMÁR Andrea: *Derrida and the Immune System*. 2015. <http://etal.hu/en/archive/terrorism-and-aesthetics-2015/derrida-and-the-immune-system>